NÁRODNÍ PAMÁTKOVÝ ÚSTAV | ÚZEMNÍ ODBORNÉ PRACOVIŠTĚ STŘEDNÍCH ČECH V PRAZE

Vážená paní
RNDr. Anna Bayerová, Ph.D
Vážený pan
Ing. Josef Plch

Váš dopis čj.:
Ze dne: 11.3. 2022
Naše čj.: NPU- 321/24 740/2022
Vyřizuje: J. Žižka
Spisový znak: 823

Praha 24. 3. 2022

Jedovnice, okres Blansko, hospodářský dvůr, vyjádření ke stavebním dějinám, hodnotě a významu

Vážená paní doktorko, vážený pane inženýre,

na Vaší žádost, na základě zaslané dokumentace a dalších podkladů, jsem se pokusil charakterizovat jedovnický dvůr s jeho proměnami a se závěrečným stručným hodnocením. Naše Územní odborné pracoviště středních Čech NPÚ není místně příslušné. Nicméně mnoho let, vedle své práce památkáře, se specializuji také na průzkum a dokumentaci vrchnostenských hospodářských dvorů v Čechách. Zabýval jsem se i některými dvory na Moravě. Podařilo se publikovat řadu odborných statí a souhrnnou publikaci, která vychází z průzkumu více jak tisíce dvorů. O tyto zkušenosti se tedy opírá níže uvedené hodnocení, které by samozřejmě významně doplnil, prohloubil nebo korigoval standardní stavebně historický průzkum spojený s archivní rešerší.

Význam archivní rešerše ukazuje zajímavý plán z roku 1904. Zřejmě jde o typickou součást dokumentů k dědickému řízení - Hugo Leopold Salm - Reifferscheidt zemřel 31. 12. 1903. U schematických plánů tohoto typu zhruba odpovídají obrysy, staveb a dispozice, zdivo je vyznačeno pouze čarami. Vesměs však nechybí naznačení kleneb a především se dozvíme o funkčním uspořádání dvora v této době.

Dvůr v Jedovnicích měl protáhlou, zhruba obdélnou, průjezdnou dispozici, s osou ve směru severozápad – jihovýchod, rozměru obrysu cca 90 x 70 m. Trojici více nebo méně navazujících křídel na jihozápadě, oddělovala dvojice protilehlých bran od budov, které dodnes uzavírají stranu severovýchodní. V severozápadním čele stála hlavní, zřejmě víceúčelová, z velké části obytná, snad i správní jednopatrová budova, vysunutá z obdélného půdorysu. Při jižním nároží byla propojena s budovou na jihozápadě, která v roce 1904 obsahovala stáje s příslušenstvím a kovárnou. V roce 1904 byly v celé její jižní části, která byla zřejmě dvoupodlažní, prostory lihovaru - humno, sklady brambor a dalších surovin k výrobě lihu. Vlastní výroba lihu pak zaujímala prostory při jižním nároží s tím, že

destilační zařízení bylo umístěno v převýšeném přilehlém prostoru navazujícího jihovýchodního křídla, kde v sousedství byla parní strojovna s vysunutým komínem. Zbytek jihovýchodního křídla směrem k bráně vyplňovaly většinou zřejmě dělnické byty.

Brána včele dvora na severozápadě oddělovala hlavní budovu od sýpky, na kterou navazuje dlouhá budova kravských stájí, při jejímž čele byla druhá brána, která je odděluje od bytů při lihovaru. Po realizaci pozemkové reformy, která proběhla v letech 1922, byl dvůr rozdělen a jihovýchodní část s lihovarem přidělena družstvu.

Ve dvoře v roce 1904 chyběla základní a nepostradatelná hospodářská budova – stodola. Součástí širšího areálu dvora byla vždy další budova – ovčín jižně od něj, zakreslený nejen na stabilním katastru, ale schematicky naznačený také na mapě I. vojenského mapování. Ovčín se zřejmě roubeným domem ovčáka (na stabilním katastru vyznačen žlutě, tedy jako spalný) byl orientován souběžně s hlavní osou dvora. Ve druhé polovině 19. století zanikl a cca 90 metrů ode dvora vznikla nová dlouhá, vůči ovčínu o 90° otočená budova, rovnoběžná s jeho jihovýchodním křídlem. Zachycuje ji třeba pohlednice z roku 1910, kterou jsem našel na internetu, dobře je patrná na leteckých fotoměřických snímcích z 50. let 20. století. Vrata patrná na fotografii i směry příjezdů k ní, viditelné na mapách, jasně ukazují, že to byla stodola. K jejímu vysunutí došlo tedy v souvislosti s přestavbou jihovýchodní poloviny dvora se zřízením lihovaru a kravína ve druhé polovině 19. století. Tyto možnosti by mohl ověřit, až důkladný průzkum. V půdorysné stopě vysunuté stodoly stojí dnes řada obytných domů. Tolik několik poznámek k uspořádání dvora, vycházejících zejména ze stavu v poslední historické fázi.

K barokní podobě dvora a jeho úpravám

O barokní výstavbě dvora nemáme mnoho přímých informací. Nicméně jeho půdorys, uspořádání i rozsah barokních budov dochovaných do druhé poloviny 20. století, respektive do současnosti lze odvodit z dostupných plánů a některých architektonických a stavebních detailů – úprav štítů a otvorů.

Lze předpokládat, že císařský otisk stabilního katastru z roku 1826 zachycuje dvůr v rozsahu a uspořádání, které dostal při barokní výstavbě. Dvůr měl téměř po celém obvodu plynule obestavěný půdorys lichoběžníkového obrysu. Mezera s branou byla pouze na severozápadě, mezi čelní budovou a sýpkou. Na linii sýpky navazovala plynule další budova, severovýchodní křídlo bylo tedy celé natočeno šikmo, vůči ostatním, pravoúhle navazujícím budovám.

Na stabilním katastru je zakreslena cesta končící zhruba ve středu jihovýchodního křídla – musel zde tedy být průjezd druhé brány. Rozsah barokních budov, dochovaný do 20. století, respektive do současnosti, lze z velké části odvodit z porovnání plánů z roku 1826 a 1904. Barokní byla čelní budova, zbořená v roce 1977. Ve stejném roce z poloviny zbořené

křídlo jihozápadní, je v roce 1904 vysunuto západněji a má zřejmě i jinou šířku, než křídlo plynule navazující na čelní budovu, zachycené na stabilním katastru. Zbylá část tohoto křídla s prostory bývalého lihovaru, tedy neobsahuje barokní konstrukce, naopak lze předpokládat existenci barokních konstrukcí v křídle jihovýchodním. Barokní je obvodové zdivo sýpky s čelním štítem, navazující budova však zanikla a nahradil je dochovaný kravín, postavený v jiné poloze, rovnoběžné s křídlem jihozápadním.

Z funkčního hlediska lze u barokního dvora předpokládat, že v jihozápadním křídle, které navazovalo na obytné prostory, byly chlévy a stáje, v severovýchodním pak na sýpku nejspíše navazovala stodola, později, jak zmíněno výše, vysunutá mimo dvůr. Byla by zde funkční návaznost sýpky a stodoly, tedy hlavních budov „ rostlinné výroby", kterou také známe z jiných dvorů. Uvedenému předpokladu dochování barokních částí pak odpovídají trojúhelné štíty s dvojicemi ležatě oválných otvorů.

Lichoběžná dispozice, daná natočením severovýchodního křídla naznačuje, že toto křídlo se sýpkou může být pozůstatkem staršího uspořádání. V sýpce však dnes není patrný žádný detail, který by umožnil přesnější datování. Zejména zanikly všechny tesařské konstrukce v interiéru, zdivo překrývá omítka. Zajímavější je pouze ústupek ve zdivu přízemí. Nelze tedy ověřit případnou existenci nebo podobu otvorů, které by předcházely otvorům současným. Současné otvory odpovídají barokní výstavbě. Sýpkové okenní otvory s dubovým, případně kamenným ostěním odsazeným v nikách od líce fasád se vyskytují po celé 18. století.

Na plánu z roku 1904 jsou patrné střední sloupy, které nesly průvlak podporující stropní trámy. Šlo tedy o běžné konstrukční schéma. Důležité však bylo to, jak sloupy vypadaly – v řadě sýpek jsou profilované, ozdobné sloupy vytesané z dubu. V popisu sýpky zmiňuje kolega rysky kolem okenních otvorů. Pokud jsou rysky dosud patrné, ukazuje to, že se dodnes dochovaly zbytky barokních omítek. Ukazují, že fasády sýpky měly zřejmě neplastické pouze malované – iluzivní architektonické členění, které bylo u barokních hospodářských budov časté a případně kombinované s plastickými články, zejména římsami. Rozvrh členění se vyznačoval ryskami do zavadlé omítky. Sedlovou střechu sýpky ukončují trojúhelné štíty, v čelním je dvojice ležatě oválných otvorů. Štít s oválnými otvory se dochoval také na čele jihovýchodního křídla. Fotografie z demolice v roce 1977 ukazují, že obdobné štíty měla i hlavní budova. Jednoduché trojúhelné štíty nejsou u barokních hospodářských budov výjimečné, ale vždy byly minimálně lemovány římsovým profilem. I u budov s malovaným členěním fasád byla čelům budov se štíty věnována větší pozornost. Lze tedy předpokládat, že barokní štíty byly při pozdější úpravě více, nebo méně zjednodušeny. Hypotetickou odpověď na to, kdy k tomu došlo, mohou dát právě fotografie z roku 1977, kde jsou na rozkrytých střechách zachyceny krovové konstrukce. Krovy na čelní budově nebyly barokní. Střechy nesla krovová konstrukce nazývaná „na kozu", se šikmými sloupy kolmými ke krokvím opřenými ve středu budovy, vynášejícími vaznici.

Stejný krov mělo i křídlo jihozápadní. Tento typ konstrukce se používal zejména v 50. - 60. létech 19. století.

Podoba krovů tedy datuje rozsáhlé úpravy dvora, při kterých došlo ke zboření barokního jihozápadního křídla a k jeho nahrazení půdorysně posunutou novostavbou. Zda byl vyměněn také krov barokní sýpky, nevíme. Nicméně náhrada barokních krovů novými konstrukcemi, případně i související částečná změna tvaru střech, mohla vést také k úpravě podoby štítů, tedy k jejich architektonickému zjednodušení. Jak naznačovalo cihelné zdivo jihozápadního štítu hlavní budovy, viditelné na fotografii z roku 1977, mohlo dojít k jeho úplnému přezdění, a to právě v souvislosti s posunutím celého navazující křídla.

Na fotografiích z roku 1977 je také vidět zdivo a fasády čelní, víceúčelové budovy. Fasády ukončené profilovanou římsou měly jednoduchou úpravu zřejmě z 19. století, s pásovou mezipatrovou římsou, v patře s okny osazenými v líci. Byly zde zřejmě ploché šambrány. Nepřerušené, převážně lomové zdivo probíhá po celé výšce fasády. Budova tedy byla od počátku patrová a nebyla zde vysazena mezipatrová římsa. Lze tedy, obdobně jako u sýpky předpokládat ploché malované členění fasád. Ze střechy vystupuje mohutný komín, který po porovnání s půdorysem nejspíše odpovídal kuchyni. Na půdorysu z roku 1904 je vidět, že několik prostorů mělo zřejmě valené klenby.

Barokní jedovnický dvůr měl tedy průjezdnou dispozici lichoběžného obrysu. Střechy jeho budov ukončovaly štíty s oválnými okny a fasády měly nejspíše z podstatné části iluzivní malované členění. Barevný rozvrh fasád nebo podobu bran neznáme. Při něm stál nejspíše obdobně upravený ovčín s domem ovčáka. Bez archivních zjištění nelze jednoznačně zjistit, kdy byl dvůr v této podobě postaven. Hypoteticky lze předpokládat, že se tak stalo až po roce 1763, kdy panství koupil rod Salmů. Víme, že vzápětí byla zahájena výstavba nového zámku v Rájci, po kterém pak mohla následovat přestavba dvorů, související se zvelebením panství.

Dvůr ve druhé polovině 19. století a následné úpravy

Jak bylo již zmíněno výše, dvůr byl upravován v polovině, respektive po polovině 19. století. V této době byla změněna jeho jihozápadní část. Na tyto úpravy buď přímo, nebo s určitým odstupem navázala ve druhé polovině 19. století realizovaná zásadnější proměna jeho jihovýchodní poloviny, kde vznikl lihovar a také nový velký kravín. K velkému rozvoji lihovarnictví došlo zejména v 70. a 80. letech 19. století. Úpravy vedoucí k modernizaci hospodářství realizoval nejspíše do roku 1888 kníže Hugo Karel, případně v posledním desetiletí 19. století jeho vnuk kníže Hugo Leopold Salm-Reifferscheidt.

Kravín má přes novodobé úpravy v hlavních rysech dochován celkový vzhled a v interiéru litinovo-ocelovou konstrukci. Válcované nosníky, do kterých jsou vyklenuty segmentové klenbičky, podporuje dvojice podélných ocelových průvlaků nesených

litinovými sloupy, které současně vymezují střední chodbu k obsluze dobytka. Uplatnění těchto konstrukcí v chlévech se poprvé objevuje v 70. letech 19. století a v podobě s dvojicí průvlaků od 80. let 19. století. Lze předpokládat, že konstrukci vyrobily salmovské železárny v Blansku, které se přes svou preferenci uměleckého slévárenství, se nejspíše také zabývaly běžnější produkci konstrukčních prvků (?). Obdobné konstrukce lze očekávat v lihovaru (podklady nemám). Historická fotografie z nádvoří lihovaru ukazuje fasády z této doby, typické pro hospodářské budovy, ukončené římsami a členěné hladkými nabílenými pásy a šambránami kolem otvorů, s plochami nahozenými omítkou hrubé struktury. Převýšená část vlastního lihovaru má příčnou sedlovou střechu s přesahem krokví s bohatě profilovaným zhlavím.

Lihovar je částečně charakterizován výše. I když zřejmě po převzetí družstvem došlo ve 20. nebo 30. letech 20. století k jeho určité modernizaci, vysoká budova v nároží dvora vznikla v současné hmotové podobě až někdy kolem roku 1960. Na zeměměřičské letecké fotografické mapě z roku 1958 není ještě patrná. Poprvé ji zachycuje letecká mapa v roce 1963, stejně jako nástavby na střeše sýpky. Kolem roku 1960 sýpka vyhořela a následně byla do interiéru vložena železobetonová konstrukce s příčnými průvlaky s náběhy u středních pilířů. Na nich jsou v podélném směru uloženy železobetonové stropní trámy. V podstatě jde o běžnou železobetonovou konstrukci dimenzovanou na větší zatížení. Vzhledem k zachování funkce sýpky bylo však nutné obnovit dřevěnou podlahu. Železobetonové trámy tedy nejsou spřaženy s deskou, ale je na nich uložen dřevěný záklop s podlahou. Střechu sýpky nese vaznicový krov z počátku 60. let 20. století.

Hodnocení:

Z původního dvora se tedy dochovala sýpka s barokním obvodovým zdivem, štítem a otvory a s vnitřními konstrukcemi z 60. let 20. století. Celistvě dosud stojí jihovýchodní polovina dvora - areál bývalého lihovaru s kravínem, oddělená ve 20. letech 20. století. Tato část, obsahující v jihovýchodním křídle barokní konstrukce, prošla zásadními úpravami na sklonku 19. století a výraznými utilitárními zásahy ve druhé polovině 20. století. Relativně nejlépe dochovanou budovou z celého dvora je kravín z konce 19. století.

Dochované budovy nejsou z hlediska hospodářského stavitelství a architektonického řešení nijak mimořádné. Budovy byly v době vzniku spíše průměrné, dnes zde chybí architektonický detail a vzhled poznamenaly novodobé úpravy. Bohužel se také nemůžeme opřít o srovnání s ostatními dvory rájeckého panství. Prakticky všechny dvory byly za pozemkové reformy zabrány, budovy rozděleny a v průběhu 20. století, až na výjimky, radikálně stavebně architektonicky upraveny.

Nicméně budovy dvora nelze posuzovat pouze obecně, ale zejména ve vztahu k místu, kde vznikly a ke kterému po staletí náležely. Pro Jedovnice je dvůr stále jednou

z nejvýznamnějších historických staveb, dotvářejících okolí historického jádra obce, jejíž stavební dějiny dokládají proměny hospodaření na rájeckém panství od 18. do počátku 20. století. Je zde význam místní i širší. Budovy jedovnického dvora jsou svým způsobem nejlépe dochované hospodářské budovy celého někdejšího panství – podobu budov ostatních dvorů až na výjimky setřely úpravy provedené od jejich rozdělení ve 20. letech 20. století. I když dvůr, který se dříve výrazně uplatňoval v krajině na plochém návrší nad rybníky, zakrývají a převyšují novodobé obytné domy, tak hmoty jeho budov přesto vystupují při průhledech z ulice Palackého a z různých úseků ulice Na Kopci i jejího okolí. Stále zásadně vytvářejí génius loci místa, nebo se na něm významně podílí.

Budovy jistě umožňují konverzi pro různé využití, případně spojenou s dostavbami, které budou respektovat urbanistickou stopu a hmotovou skladbu dvora. Příklady, uvedené v presentaci paní D. Žákové ukazují různé možnosti. Ze všech je zřejmé, že úprava hospodářských budov pro nové, zcela odlišné využití se bez menších nebo větších soudobých zásahů a přístaveb neobejde. V interiéru sýpky lze vytvořit třeba jeden velký sálový prostor, ovšem tuto možnost stěžuje železobetonová konstrukce, jejíž odstranění bez narušení zdiva by bylo poměrně náročné. Důležité je, aby konverze zcela nestřela skladbu, hmoty budov i jejich charakter. Jsou samozřejmě různé možnosti využití, je však třeba najít konkrétní záměr, koncepci tak, aby budovy měly smysl pro konkrétní místo. Někde vznikly třeba prostory pro různé služby, obchody, jinde byty nebo dům pro seniory s pečovatelskou službou.

S pozdravem

Ing. Jan Žižka
ředitel

Národní památkový ústav
územní odborné pracoviště středních Čech v Praze
Sabinova 373/5
130 11 PRAHA 3 - Žižkov

Na vědomí:

Územní odborné pracoviště NPÚ v Brně
Náměstí Svobody 8
601 54 Brno

Přílohy:

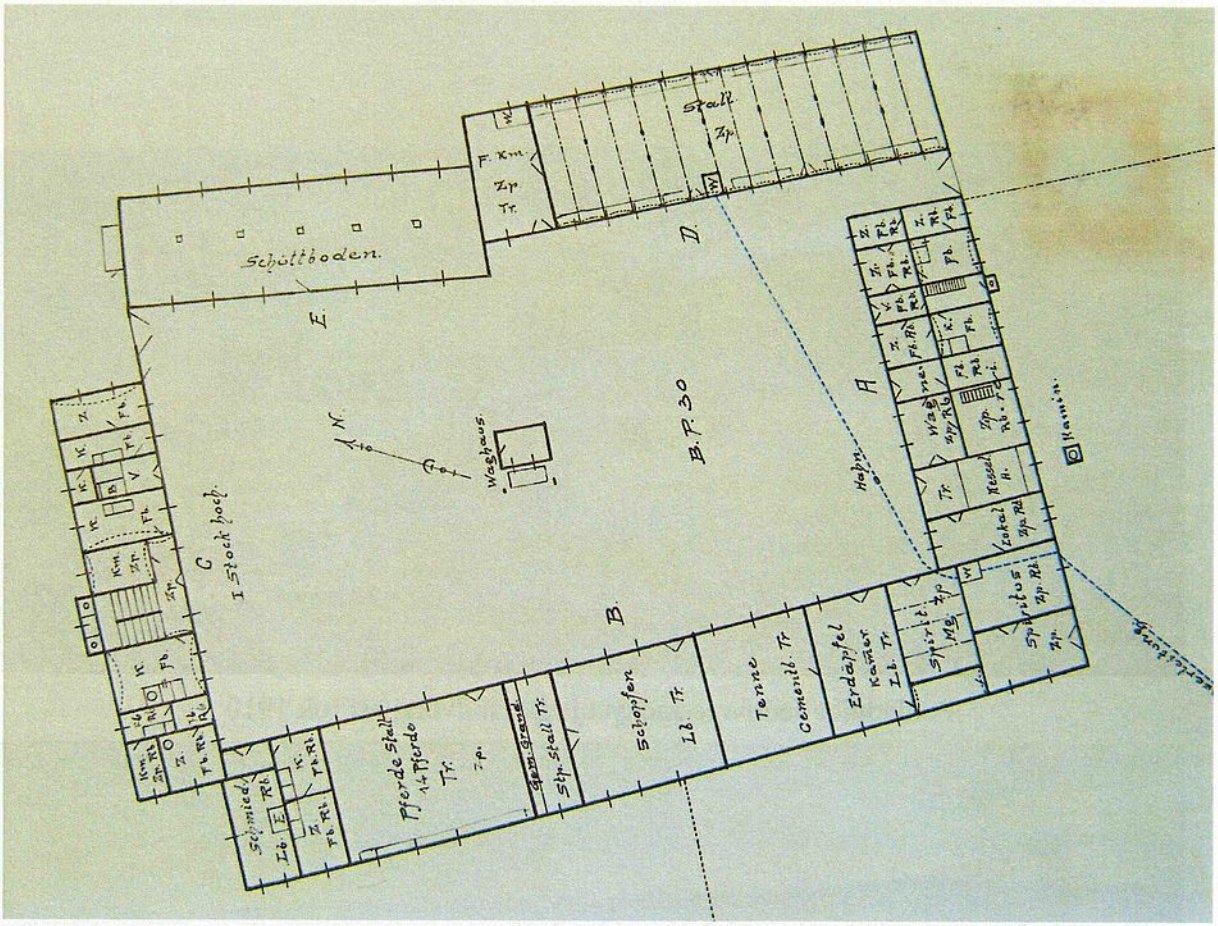

Plán jedovnického dvora z roku 1904. MZA Brno, fond C14, kniha č. 377

Pohlednice Jedovnic zachycující část dvora, asi rok 1910

Pohlednice Jedovnic zachycující část dvora, asi rok 1933

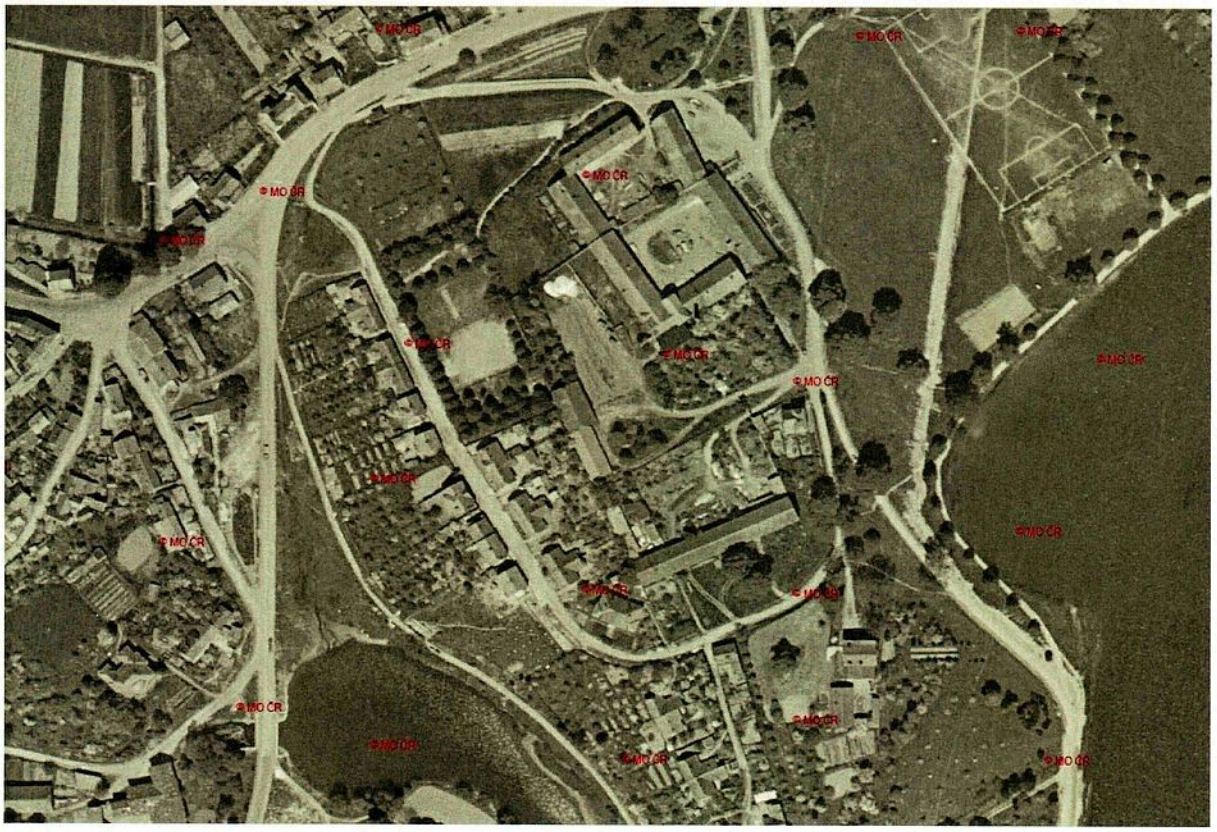

Areál dvora na letecké zeměměřičské fotografii z roku 1958, ags.cuzk.cz/archiv